

Het probleem zijn de nieuwe wegen, niet de vaste waarden*

In de twintigste eeuw heerste een waar beschermingsparadigma: het sociale moest de mensen tegen de ellende van het economische in bescherming nemen. De bescherming die mensen werd geboden betekende echter dat ze werden uitgesloten. De oude wegen hinderden niet alleen de economische dynamiek, maar genereerden uiteindelijk ook geen solidariteit meer. De erkenning in het CDA-rapport 'Nieuwe wegen, vaste waarden' dat solidariteit nu nieuwe vormen vergt is in het christelijk-sociaal beleid een doorbraak van jewelste.

Participatie en uitsluiting zijn begrippen die kenmerkend zijn voor het overgangsecennium van de jaren negentig. Met nadruk zeg ik overgangsecennium. In mijn beleving zijn we namelijk afscheid aan het nemen van een tijdperk waarin wat wij nu uitsluiting noemen als bescherming werd opgevat. Daarvoor in de plaats komt een tijdperk waarin wat vroeger bescherming heette, nu uitsluiting of discriminatie wordt genoemd. Dat afscheid is op onderdelen weliswaar veel eerder ingezet, maar bereikt nu zijn definitieve afronding. De voorbeelden liggen voor het grijpen. Vanaf de jaren zeventig waren het de beschermingsarrangementen die vrouwen thuis

Prof.dr. H.P.M. Adriaansens

moesten houden die aan de discriminatie-critiek werden blootgesteld. In de jaren tachtig kwamen de beschermingsconstructies voor minderheden onder vuur te liggen. 'Betutteling!' werd er geroepen en natuurlijk lagen ook termen zoals discriminatie en uitsluiting velen weer in de mond bestorven. In de jaren negentig doet zich vervolgens een wel erg fraai geval van *Umwertung* voor. De beschermingsarrangementen die in de loop van de jaren zestig voor ouderen zijn gemaakt,

* Dit is de tekst van een lezing die prof.dr. H.P.M. Adriaansens biield tijdens het symposium *Participatie of Uitsluiting van het Convent van christelijk-sociale organisaties* dat 30 augustus 1996 in Doorn plaatsvond.

werden door de voorvechters van wel-
 eer – nu inderdaad ‘ouder’ geworden –
 als discriminatoir van de hand gewe-
 zen. Leeftijdscriminatie heette plot-
 seling wat ooit als zegenrijke bescher-
 ming was geconcipieerd.

Mijn verhaal gaat dan ook niet uitslui-
 tend over participatie en uitsluiting, het
 hoofdthema van dit symposium. Want
 om het verhaal van participatie en uit-
 sluiting goed te kunnen vertellen, moet
 ik er een derde term aan toevoegen, na-
 melijk bescherming. Aan de hand van
 die drie begrippen zal ik een beeld
 schetsen van wat er werkelijk aan de
 hand is.

Onderscheid maken

Het schetsen van dat beeld wordt ge-
 makkelijk gemaakt door de nota van
 het Strategisch Beraad van het CDA
 ‘Nieuwe wegen, vaste waarden’. Laat ik
 meteen met de deur in huis vallen: ik

ben nog nooit zo’n mooie
 sociaal-economische para-
 graaf in een officieel stuk
 van een politieke partij te-
 gengekomen. Ik zeg dat
 zonder vooringenomen-
 heid, want van het CDA
 ben ik geen lid, noch van
 enige andere partij. Ik zou
 willen dat de implicaties
 van die sociaal-economi-
 sche paragraaf, inclusief
 het verhaal over de sociale
 zekerheid, heel goed tot
 alle christelijk-sociale organisaties zou-
 den doordringen. Want naar de mate
 dat dat gebeurt, hoef ik niet meer te
 verkondigen dat veel van het traditio-
 nele christelijk-sociaal denken een uit-
 werking heeft gekregen die weliswaar
 paste bij een voorbije periode, maar die
 thans gemakkelijk tot uitsluiting leidt.
 In die zin kent die uitwerking elemen-

**De uitwerking van
 het traditionele
 christelijk-sociaal
 denken bevat
 elementen die nu
 onchristelijk en
 asociaal moeten
 worden genoemd.**

ten die volgens de huidige standaarden
 onchristelijk en asociaal moeten wor-
 den genoemd.

In het rapport ‘Nieuwe wegen, vaste
 waarden’ staat een zin die ik verschil-
 lende malen op de hand heb gewogen:
 “zonder onderlinge solidariteit heeft
 economische dynamiek sociale uitslui-
 ting tot gevolg”. Iedereen zal het met
 die zin eens zijn en in die zin is het dan
 ook een beetje een dooddocner. Ze zet
 ons gemakkelijk op het verkeerde been.
 Dat verkeerde been heeft dan te maken
 met de verwarring tussen enerzijds de
 vormen en de normen waarin de solida-
 riteit wordt uitgedrukt en anderzijds de
 waarde van solidariteit zelf. Het aardige
 van het rapport is nu juist dat het pro-
 beert dat onderscheid aan te brengen
 en daarmee opent het een ruimte die
 voor veel christelijk-sociaal denken tot
 nu toe afgesloten bleef. Normen en
 vormen geven een door de tijd bepaal-

de uitdrukking aan waar-
 den; het ‘gevaar’ is echter
 steeds dat ze zo ‘normaal’
 en ‘normatief’ worden, dat
 mensen gaan denken dat
 ze de achterliggende waar-
 de zelf zijn. Alleen door
 dat onderscheid scherp
 voor ogen te blijven hou-
 den, valt het te begrijpen
 dat in een bepaald tijds-
 beeld de waarde van chris-
 telijke naastenliefde zich
 in apartheid heeft gecon-
 cretiseerd, in kolonialisme, maar ook in
 een bepaald patroon van huishoudens-
 vorming, in kostwinnerschap, zondags-
 rust, etc.

Het beschermingsparadigma

Dat geldt ook voor de vorm, dat is het
 geheel van regels of normen, die het
 sociaal-economisch bestel heeft aange-

nomen. De solidariteitsgedachte is er op een manier tot gelding gebracht die kenmerkend is voor een specifieke historische periode: de late negentiende eeuw en haar uitlopers in de twintigste. We hoeven maar aan de romans van Charles Dickens te denken om te weten wat voor bedreiging de nieuwe industriële economie voor mensen betekende. De theorie van Marx over vervreemding en vervreemdende arbeid komt evenmin uit de lucht vallen. Tegenover de *hardships* van de industriële economie ontwikkelde zich het sociale denken dat vooral in de twintigste eeuw vaste voet aan de grond heeft gekregen. Denk aan de arbeidersbeweging, de nieuwe sociale wetgeving, het Kinderwetje, en de vele vrijwillige organisaties die de ellende van het economisch bedrijf moesten afvangen. Nota bene: de eerste goede daad van de eveneens in die tijd opgerichte Rotary was het installeren van twee openbare urinoirs in Chicago. Arbeiders die net hun weekgeld hadden ontvangen, hoefden dan niet na afloop van het werk het café in om een plas te plegen (in de fabriek was zo'n voorziening er al helemaal niet) met alle risico's vandien. Deze tegenstelling tussen het economische en sociale lag ten grondslag aan wat ik hier het beschermingsparadigma noem. Het sociale was er om mensen tegen de ellende van het economische in bescherming te nemen.

Dit patroon is in de loop van de twintigste eeuw tot een waar paradigma uitgegroeid. Dat betekent dat het langzamerhand de enige en vanzelfsprekende manier van denken werd, dat alle maatschappelijke organisaties, alle wetenschap en alle beleid ervan doordrenkt raakten. Steeds was de vraag: hoe lossen we de tegenstelling tussen

het economische en het sociale op? De vanzelfsprekendheid van die tegenstelling is bepalend geweest voor het zicht op de werkelijkheid: het schiep een tegenstelling tussen geld en zin, het definieerde wat lelijk was en mooi, wat nastrevenswaardig was of niet, het gaf een wel heel specifieke betekenis aan de verhouding van overheid en markt, etc. In de wetenschap werd dat denken ondersteund door de moreel geladen tegenstelling tussen systeem en leefwereld. De verzorgingsstaat kan in dit verband beschouwd worden als de meest succesvolle 'oplossing' van die tegenstelling.

Uitsluiting in plaats van bescherming

En toen liep het ineens spaak! Precies op het snijvlak van arbeid en welzijn, van het economische en het sociale, in het hart dus van het beschermingsparadigma ging het mis. Het succes van de verzorgingsstaat was dat de bescherming die mensen werd geboden ook betekende dat ze apart werden gezet. Soms gebeurde dat zelfs letterlijk: ze werden niet meer meegeteld in werkloosheid- of arbeidsproductiviteitsstatistiek. Ze kregen een inkomen, maar mochten niet meer meedoen. Aanvankelijk werd dat door deze en gene nog opgevat alsof ze niet meer mee hoefden te doen, maar van lieverlee ging het niet meer mogen meedoen overheersen. De beschermingsfilosofie als vormgeving van de solidariteitsgedachte leidde ineens tot maatschappelijke uitsluiting in plaats van tot bescherming. Wat was er aan de hand? Wat hebben we gemist?

Mijn antwoord op die vraag luidt als volgt: door de vanzelfsprekendheid van het beschermingsparadigma hebben we iets heel belangrijks over het hoofd ge-

zien, namelijk de emancipatie van de arbeid. Arbeid is in de loop van de twintigste eeuw stukje bij beetje van kwaliteit veranderd: een ontwikkeling die de labeur van weleer stapje voor stapje niet alleen dragelijk maakte, maar zelfs noodzakelijk voor iemands ontplooiing. Natuurlijk is dat nog lang niet over de hele breedte het geval, en is er nog heel wat 'labeur' aan te wijzen, maar de beweging van vervreemding naar (ook) ontplooiing is onmiskenbaar. We noemen dat ook wel de kennis- en zorgintensivering van de economische productie en de samenleving. De grondslag onder het oude paradigma – de industriële productiewijze – is daarmee fundamenteel verschoven. De traditionele vormen van bescherming tegen de *hardships* van werk raakten langzaam achterhaald en overbodig. Dat had moeten betekenen dat de oude vormen van solidariteit – de oude wegen – aan de tijd moesten worden aangepast: de vaste waarde had nieuwe wegen moeten krijgen.

Helaas gebeurde dat niet, of maar in beperkte mate. Maar de ontwikkeling van de samenleving en de economische productie wachtten daar niet op. Vanaf het begin van de jaren zeventig kwamen steeds meer vrouwen op de arbeidsmarkt; het arbeidsaanbod groeide vele malen harder dan de werkgelegenheid, ook omdat arbeid in toenemende mate 'ontplooiing' werd. Je zou kunnen zeggen dat de tegenstelling tussen het economische en het sociale daardoor naar de achtergrond verdween. Arbeid

was niet alleen maar een productiefactor, maar werd in toenemende mate ook consumptiegoed: een manier om maatschappelijk mee te doen en solidariteit te beleven. Twee decennialang zijn niettemin onder invloed van sociaal-democratisch en christen-democratisch denken de oude vormen overeind gehouden. Tegen arbeid moest je vooral worden beschermd, ook toen arbeid zelf mensen tegen uitsluiting ging beschermen. Het resultaat van dit vasthouden aan de 'oude wegen', geplaveid als ze waren met duizenden regelingen en arrangementen, was uiteindelijk dat ze ook aan degenen die er nog wel afhankelijk van waren steeds minder solidariteit konden bieden.

Vandaar mijn enthousiasme over 'Nieuwe wegen, vaste waarden': de erkenning van het feit dat solidariteit thans nieuwe vormen vergt is in het christelijk-sociaal beleid een doorbraak van jewelste. Het betekent dat de herziening van het sociale stelsel niet meer onmiddellijk als 'afbraak' wordt gezien, maar als een renovatie; dat flexibilisering ook eens op haar positieve consequenties voor de maatschappelijke samenhang kan worden beschouwd; dat deeltijdwerk niet alleen maar ongunstig is, dat individualisering ook met verantwoordelijkheid gepaard kan gaan en dat de toevloed naar de arbeidsmarkt ook als erkenning van de samenbindende kracht van arbeid kan worden gezien. Met name de paragraaf over de sociale zekerheid biedt wat dat betreft hoop voor de toekomst. Daar wordt gezocht naar een stelsel dat parallel loopt aan een zo ruim mogelijke

**De sociale
zekerheid moet en
kan voortaan
parallel gaan lopen
aan de economische
inspanning; het
toeslagstelsel biedt
daartoe een
handvat.**

arbeidsparticipatie in plaats van er tegen in te gaan. Ik mag hopen dat het toeslagstelsel dat daar wordt gepropageerd en dat natuurlijk nog op tal van punten verder moet worden uitgewerkt, niet in een bureaula zal verdwijnen.

Het gevaar van de onderste bureaula

Het gevaar van de onderste bureaula is echter niet denkbeeldig. Uit de krant verneem ik dat het CDA dit deel van de sociaal-economische paragraaf naar achter heeft geschoven, indachtig de AOW-affaire en misschien ook wel de aanstaande verkiezingen. Dat is nu net wat niet moet gebeuren. De sociale zekerheid moet en kan voortaan parallel gaan lopen aan de economische inspanning; het toeslagstelsel biedt daartoe een handvat. Het Strategisch Beraad van het CDA heeft als geen ander de spijker precies op de kop geslagen en de oude (en nogmaals: ooit zo passende) beschermingsfilosofie door een participatiefilosofie vervangen. Het duidelijkst blijkt dat uit de veranderingen die in de voorwaarde voor de toegankelijkheid van de sociale zekerheid worden gesuggereerd. Was vroeger 'het niet hebben van arbeid' de voorwaarde voor de toegang tot de sociale zekerheid, in de nieuwe weg naar sociale zekerheid is juist 'het hebben van arbeid' de belangrijkste toegangsvoorwaarde. De consequenties die een dergelijke gedachte heeft voor de alom beschikbaarheid van werk zijn groot. Voor christelijk-sociale organisaties is het de moeite waard om daarover verder te denken. Kortom: er is veel veranderd in de afgelopen vijf jaar, in de sociaal-economische werkelijkheid én in de opvattingen over de werkelijkheid. Wat ik vrees is echter dat er tot aan de verkiezingen door geen enkele partij over een nieu-

we sociale zekerheid gepraat durft te worden. Dat is jammer. Want terugredenerend naar de zin waarmee ik mijn verhaal begon, is het duidelijk geworden dat economische dynamiek niet zonder een aan de tijd aangepaste vorm van solidariteit mogelijk is. De oude wegen hinderen niet alleen de economische dynamiek, maar genereren uiteindelijk ook geen solidariteit meer. Maar ook als het er nu nog niet van komt, na 1998 zal het wel moeten. Dat betekent dat pas aan het begin van de eenentwintigste eeuw het sociaal-economisch denken van de negentiende eeuw zal zijn uitgespeeld. Nogmaals, dat had ook eerder gekund als vormen en normen niet zo gemakkelijk voor de onderliggende waarde waren versleten.

Prof.dr. H.P. M. Adriaansens is hoogleraar sociale wetenschappen aan de Rijksuniversiteit Utrecht en lid van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR).